

Lestadiolaisuuden juuret

Jatkuvuus Tornionjokilaakson herätysliikehistoriassa ja sen tutkimuksessa

Lestadiolaisuus on jäsen- ja kannattajalukujensa valossa Suomen suurin herätysliike, joka on levinnyt laajalle niin kutsutusta alkuherätyksen ydinalueesta. Huolimatta siitä, että lestadiolaisuutta on tutkittu huomattavasti, liikkeen synnystä ei vallitse tutkijoiden kesken yksimielisyyttä. Tämän artikkelin tarkoituksena on tarkastella lestadiolaisuuden juuria kirkkohistoriallisen kehityksen näkökulmasta 1700-luvun Tornionjokilaaksossa. En niinkään pyri vastaamaan siihen, mistä lestadiolaisuus sai alkunsa tai ketkä vaikuttivat sen muotoutumiseen, vaan tarkastelemaan lestadiolaisuuden ydinaluetta, Tornionjokilaaksoa pietismin ja herrnhutilaisuuden leikkauspisteinä. Tämä näkökulma nostaa keskiöön kustavilaisena aikana puhjenneen wiklundilaisuuden, joka on luonteeltaan yhtäältä herrnhutilaisuuden ja pietismin, toisaalta lestadiolaisuuden välimaastossa.

Tietoisesti rajaan tarkasteluni ulkopuolelle Lars Levi Laestadiuksen ja muut liikkeen myöhemmät vaikuttajat, samoin ne sosiokulttuuriset tekijät, jotka ovat vaikuttaneet siihen, että Tornionjokilaakso oli 1700-luvulla suotuisa alue uskonnolliselle herätykselle. Myös alueella omistettuun hartauskirjallisuuden kiinnitän huomiota vain sikäli kuin se liittyy edellä asettamaani tehtävään. Sen sijaan pohdin, miten suomalaisen herätysliiketutkimuk-

sen paradigma on vaikuttanut käsitykseen siitä, onko lestadiolaisuus nähtävä jatkumona 1700-luvun kehitykselle vai tulisiko sitä arvioida ensisijaisesti 1800-luvun näkökulmasta.

ONKO LESTADIOLAISUUS PALAUTETTAVISSA VARHAISEMPAAN HERÄTYKSEEN?

Lestadiolaisuuden synty on jäänyt ratkaisemattomaksi näihin päiviin asti. Esimerkiksi liikkeen tutkimuksen grand old man Pekka Raittila listasi väitöskirjassaan *Lestadiolaisuus 1860-luvulla* (1976) hänelle ominaisella varovaisuudella vain joukon tekijöitä, jotka vaikuttivat alkuherätyksen taustalla, mutta ei varsinaisesti ottanut kantaa liikkeen syntyyn.¹ Merkillepantavaa on, että Raittila ei näytä liittävän lestadiolaista alkuherätystä ainakaan suoranaisesti wiklundilaisuuteen. Toisessa yhteydessä hän kuitenkin palaa tähän kysymykseen:

Wiklundilaisuuden luonteesta ja sen merkityksestä lestadiolaisuudelle on esitetty erilaisia tulkintoja. On ilmeistä, että parin sukupolven takainen laajaa huomiota herättänyt liike, joka lestadiolaisuuden alkaessa vielä eli ihmisten muistoissa ja siellä täällä yksilöhurskaudessaakin, on valmistanut maaperää uudelle herätykselle.²

Raittila toteaa kuitenkin, että lähteet, jotka koskevat liikkeiden kohtaamista ja vaikutteiden siirtymistä liikkeiden välillä ovat, ”liian hataria, jotta niistä voitaisiin tehdä päätelmiä lestadiolaisuuden myöhemmään kehitykseen”.³ Näin hän liittyy Kaarlo Airakseen, jonka mukaan jatkumoa ei ole syytä olettaa, joskaan sitä ei voi sulkea kokonaan poiskaan.⁴ On kuitenkin kysyttävä, onko lestadiolaisuuden syntyä mahdollista selittää osana Tornionjokilaakson uskonnollista kehitystä (kuten perinteisesti on tehty) ohittamalla wiklundilaisuus, joka oli juuri Tornion Lapin oloihin, Norlannin lukijalaisuuteen ja pietismiin sekä herrnhutilaisuuteen liittyvä ilmiö.

Hilding Pleijelin mukaan lähteissä ensimmäisen kerran Länsi-Götanmaalla vuonna 1761 esiintyvä lukijalaisuus (läsare/läseri) tarkoittaa herrnhutilaisuutta. Myös Norlannin Alakainuussa Fredric Thingvallin ympärille 1779–1783 syntynyt lukijaliike oli herrnhutilainen.⁵ Uudemmassa ruotsalaisessa tutkimuksessa lukijalaisuus, varsinkin sen ensimmäinen aalto (gammalläseri) on alettu kuitenkin nähdä laveammin kattoterminä erilaisille, toisistaan monessa suhteessa poikenneille herätyksille Härnösandin hiippakunnan alueella. Tämän seurauksena myös lukijalaisuuden profiili on hämärtynyt.⁶

Raittilan analyysia lähemmin tarkasteltaessa käy ilmi, ettei hän itse asiassa ota kantaa, millainen painoarvo hänen luettelemillaan taustatekijöillä on. Raittila liittyy suomalaisen herätysliiketutkimuksen pitkään perinteeseen, jolle on ollut tyypillistä pitää 1700-luvun ja 1800-luvun herätykset erillään ja puhua ”varhaisemmasta ja myöhäisemmästä” herännäisyydestä.

Samanlaista tulkintaa edustavat myös Simo Heininen ja Markku Heikkilä Suomen kirkkohistorian yleisesityksessään (1996), jossa yhtäältä todetaan lestadiolaisuuden syntyneen Tornionjokilaaksossa alkaneista herätyksistä, mutta toisaalta nimetään Laestadius ”niiden alullepanijaksi ja kokoajaksi”.⁷ Raittilan tavoin he pidättyvät ottamasta suoranaisesti kantaa kysymykseen, oliko lestadiolaisuudessa ensisijaisesti kyse jatkumosta vai uudesta alusta.

Jatkumo vai murros?

”Varhaisemman” ja ”myöhäisemmän” herätyksen eroa korostavan tradition ehkä kirkkaimpana il-

mauksena voi pitää Harri Heinon väitöskirjaa ruokoilevaisuuden synnystä. Heino pyrki osoittamaan ruokoilevaisuuden Satakunnassa 1800-luvun alussa puhjenneen hyppyherätyksen jälkeläiseksi. Näin hän samalla torjui vanhemman tulkinnan ruokoilevaisuuden synnystä 1750-luvun kansanherätyksen hedelmänä. Heino mukaan varhaisempi herätys hiipui ja myöhemmin puhjennut herätys oli uusi ilmiö.⁸

Eino Murtorinteen Suomen kirkkohistorian yleisesityksessä (1992) esittämän käsityksen mukaan 1800-luvun uskonnolliset herätysliikkeet liittyivät ”osittain” varhaisemman herätyksen perintöön ja saivat ”jossain määrin” myös kannattajia näistä piireistä, vaikka ”herätysliikkeet eivät sellaisenaan rakentaneet mainittujen liikkeiden perustalle”. Tämän jatkumon rinnalla hän nostaa kuitenkin painokkaasti esiin myös murroksen, ”yhtenäiskulttuurin aikaisen maailmankuvan alkavan järkkymisen ja auktoritatiivisen yhteisökäsityksen vähittäisen hajoamisen”.⁹ Myöhemmin Murtorinne on korostanut vieläkin selvemmin 1800-luvun aatteellisten ja teologianhistoriallisten tekijöiden merkitystä herätysliikkeiden synnyssä. Erotuksena 1800-luvun herätysliikkeille hän käyttää varhaisemmasta herätyksestä termiä vanhapietismi.¹⁰

Murtorinne perustaa näkemyksensä ennen muuta herännäisteologeista tekemiinsä havaintoihin. Kysymys jatkuvuudesta on mahdollista esittää myös lestadiolaisuudelle. Näin on tehnyt ruotsalainen Per Boreman, joka toteaa wiklundilaisuuden

1 Raittila 1976, 15.

2 Raittila 1976, 16.

3 Raittila 1976, 16.

4 Airas 1931, 140.

5 Pleijel 1939, 129–130; Sandewall 1952, 10; Jarlert 1997, 61. Länsi-Ruotsin herätysten ja Norlannin lukijalaisuuden yhteisiin piirteisiin, herrnhutismiin ja pietismin perintöön, kiinnittää huomiota myös Martling (1970, 170).

6 Wejryd 2012, 254–255. Kjelberg (1994, 108–109) kritisoi harmonisoivaa johtopäätöstä, jonka mukaan lukijalaisuus edusti sekä pietismia että herrnhutilaisuutta.

7 Heininen & Heikkilä 1996, 172.

8 Heino 1976; Talonen 2010, 345–352.

9 Murtorinne 1992, 100–102; Huhta 2013, 202–203.

Yhtenäiskulttuurikäsityksen kritiikistä ks. Laine 2006, 135–143.

10 Murtorinne 2006, 125–130.

sammuneen lestadiolaisuuden alkuvaiheessa. Tästä syystä ei voi sanoa sen suoranaisesti vaikuttaneen viimeksi mainittuun, mutta ”jäljelle jääneet wiklundilaiset” olivat lestadiolaisuuden suhteen vastantavaisia. Näin liikkeet linkittyvät yhteen.¹¹

Uusimmassa herätysliiketutkimuksessa jatkumoa on alettu painottaa uudella tavalla. Esimerkiksi herätysliikejohtajat nähdään enemmän kirkollisen kasvatuksen onnistuneina hedelminä kuin korostetaan johtajien irtiottoa jatkumosta. Esimerkiksi Ilkka Huhta on hiljattain todennut herätysliikkeiden pikemmin pyrkieneen välittämään eteenpäin vanhaa kirkollisuutta uudenaikaistumista vastaan kuin murtaneen sitä.¹²

Murroksen pitkät juuret

Herätysliiketutkimuksessa murrosta korostavalla traditiolla on Suomessa pitkät juuret, jotka ulottuvat pietismin tutkimuksen alkulähteille. Albrecht Ritschl esitti vuosina 1880–1886 ilmestyneessä klassikkoteoksessaan *Geschichte des Pietismus* pietismin varsin negatiivisessa valossa. Hän vaikutti huomattavasti suomalaisen pietismitutkimuksen alkuvaiheeseen, vaikka häntä arvioitiin myös kriittisesti.¹³

Kun kirkkohistoriankirjoitus historiankirjoituksen osana kytkeytyi kansalliseen tehtävään, se etsi tutkimuskohteistaan piirteitä, joilla oli kansallista merkitystä. Niitä nähtiin erityisesti herätysliikkeissä.¹⁴ Osoittautui, että ritschliläinen käsitys pietismistä maailmanpakoisena liikkeenä ja käsitys herätysliikkeiden roolista kansakunnan rakentamisessa eivät olleet sopuisoinnussa. Tästä ongelmasta selvittiin erottamalla varhaisempi ja myöhäisempi herätys toisistaan. Näin sekä Jaakko Gummerus että Martti Ruuth pystyivät samaan aikaan liittymään Ritschlin näkemyksiin selittämällä, että niissä oli kyse saksalaisesta pietismistä, ja korostamaan kotimaisten 1800-luvun herätysliikkeiden panosta kansakunnan rakentumisessa. Tämä johti näkemukseen, joka korosti murrosta jatkuvuuden kustannuksella. Käsitykseni mukaan tämä on varhaisin juuri herätysliiketutkimuksen paradigmalle, jossa on alleviivattu 1800-luvun kotimaisten herätysliikkeiden omaluonteisuutta ja 1800-luvun kontekstia. Tämä paradigma on ulottunut aina nykyaikaan asti.

Yleiseksi käsitykseksi herätysliiketutkimuksessa on tullut, että rukoilevaisuus syntyi sekä vanhemman kansanherätyksen että 1800-luvun hyppyherätyksen seurauksena.¹⁵ Tämä kanta on sama kuin se, mitä Raittila edustaa lestadiolaisuuden syntyä koskevilla pohdintoillaan: jatkuvuus Tornion Lapin uskonnollisissa oloissa ja Norlannin herätysperinteissä myönnetään, mutta niiden merkitys jää vähäiseksi siksi, että niiden esille tuominen edellyttäisi vahvempaa lähdepohjaa ja irtautumista jatkuvuutta vieroksuneesta perinteestä.

Lestadiolaisuuden tutkimuksessa murrokselle on usein esitetty toinenkin peruste: väite edeltävien herätysten ajallisesta tai alueellisesta hajanaisuudesta. Esimerkiksi Väinö Havas totesi vuotta 1927 edeltävien herätysten pysähtyneen ”sangen pienelle alalle”. Näin hänen onnistuu sivuuttaa kysymys jatkuvuudesta rajaamalla se paikalliseksi ilmiöksi.¹⁶ Martti E. Miettinen selitti puolestaan Havasta korjaten wiklundilaisuuden levinneen alkuvaiheessa ”huomattavan suureksi”, mutta ”pian vähentyneen”. Sen heikkoja ”kevään merkkejä” Jukkasjärvellä ja Enontekiö-Kaaresuvannossa ei seurannut ”hengellinen kevät vaan ankara takatalvi”.¹⁷ Näin hän katsoi lestadiolaisuuden velan 1700-luvun herätyksille vähäiseksi. Ylitornion osalta tätä näkemystä tukee se, että jo 1790-luvun rovastintarkastuksissa wiklundilaisuuden aiemmin aiheuttamasta levottomuudesta ei ole enää nähtävissä merkkejä.¹⁸

Molemmat näistä tulkinnoista pohjautuvat samanlaiseen päättelyyn kuin Heinin tutkimus rukoilevaisuuden synnystä. Niin Havas, Miettinen kuin Heino ajattelevat, että herätys voidaan julistaa kuolleeksi, kun sen esiintymisestä kertovat merkinnät asiakirjoissa loppuvat. Herätyksen näkyvien merkien katoaminen voi kuitenkin kertoa myös siitä, että sen luonne on muuttunut maltilliseksi tai, ettei se enää herättänyt valvovien viranomaisten huomiota. Per Wachenfeldtin mukaan tämä oli ainakin Länsi-Ruotsissa puhjenneiden herätysten ”luonnollinen” elinkaari. Herrnhutilaiset saivat Ruotsissa rajoitetun uskonvapauden vuonna 1783, minkä jälkeen kapituleilla ei enää ollut syytä kiinnittää heihin erityistä huomiota niin kauan kuin he eivät ajautuneet separatismiin tai rikkoneet konventikkeliplakaatin määräyksiä.¹⁹ Mikäli siis wiklundilaisuus samastet-

tiin herrnhutilaisuuteen – kuten ainakin Wiklundin prosessissa 1770-luvulla tapahtui – erityiseen valvontaan ei 1790-luvulla ollut enää syytä.

WIKLUNDILAISUUDEN LUONNE JA TEOLOGINEN PROFIIILI

Tornionjokilaaksossa 1770-luvulla puhjennut wiklundilainen herätys muodosti saumakohdan, jossa kohtasivat 1700-luvun pietismistä ja herrnhutilaisuudesta vaikutteensa ammentaneet herätykset ja alkava lestadiolaisuus. Wiklundilaisuus tarjoaa näin luontevan näkökulman lestadiolaisuutta edeltävään herätyshistoriaan tällä alueella.

Hyvän käsityksen wiklundilaisuudesta saa asiakirjoista, joita Wiklundin toiminta synnytti 1770-luvun lopulla.²⁰ Koska tämä prosessi on esitelty perusteellisesti aiemmissä tutkimuksissa, puutun vain kysymyksiin, jotka liittyvät liikkeen luonteeseen ja teologiseen profiiliin sellaisena kuin se näyttäytyi Wiklundin kirjoittamassa vastauksessa häntä vastaan esitettyihin syytöksiin ja Härnösandin tuomiokapitulin asiakirjoissa.²¹

Nils Wiklund oli syntynyt Alakainuussa 1732 ja opiskellut teologiaa Upsalassa. Myöhemmin kirjoittamassaan hengellisessä autobiografiassaan *Lähetyskirja yhdellä Herrasa pois nuckunehlda Wiklundilta* hän kertoo kokeneensa uskonnollisen herätyksen 28-vuotiaana eli vuonna 1760. Saatuaan pappisvihkimyksen Tukholmassa vuonna 1765 hän palasi synnyinseudulleen. Härnösandin tuomiokapituli antoi hänelle virkamääräyksen Ylitornion kirkkoherran Isak Grapen adjunktiksi Karunkiin (Karungi), joka oli erotettu Alatorniosta vuonna 1745.²² Wiklund ryhtyi hoitamaan virkaansa tarkokkaasti. Vuoden 1775 syyskuussa tulokset alkoivat näkyä, mutta ne eivät suinkaan miellyttäneet tuomiokapitulia: vuosikymmenen alussa puhjennut herätys oli karkaamassa käsistä. Joulukuussa samana vuonna Ylitorniolle saapui komissio, jonka tehtävänä oli tutkia herätykselle ominaista hurmoksellista saarnaa psykiatrisesta näkökulmasta. Edellisvuonna 1774 Härjedalenissa puhjennun hurmoksellisen herätyksen johtaja Märten Thunborg oli pantu viralta ja suljettu mielisairaalaan, jossa hän oli pian tämän jälkeen menehtynyt.²³

Wiklundin prosessi

Härnösandin tuomiokapitulissa

Keväällä 1776 Härnösandin tuomiokapituli sai oikeuskanslerin kirjelmän, jossa kiinnitettiin huomiota Ylitorniolla rahvaan parissa käynnistyneeseen hurmahenkiseen herätykseen. Oikeuskansleri määräsi asiasta perusteellisen tutkinnan. Tohtori Johannes Grysselius tutki 62 maallikkosaarnaajaa, joista valtaenemmistö oli naisia, ja raportoi havaitsemistaan epäterveistä piirteistä (predikojuka) suoraan lääkintäkomissiolle.²⁴ Näin herätys medikalisoitui samanaikaisesti, kun Härnösandin tuomiokapituli suoritti omaa tutkintaansa, jonka ensisijaisena tarkoituksena oli selvittää tuomiokapitulin tuomiovaltaan kuuluneen Wiklundin oppi ja viranhoito. Uumajan maaherran aloitteesta myös Ylitornion kihlakunnanoikeus käsitteli asiaa. Se tuomitsi Wiklundin viraltapantavaksi ja määräsi hänet poistumaan Ylitorniosta kahdeksan päivän kuluessa.²⁵

11 Boreman 1953, 7–8.

12 Laine 2006, 143–145; Wachenfeldt 2011; Huhta 2012, 358; Huhta 2013, 200.

13 Ritschl 1880–1886; Laine 1992, 406–407.

14 Huhta 2012; 2013, 208.

15 Heininen & Heikkilä 1996, 172–173; Talonen 2010, 345–352.

16 Havas 1927, 4.

17 Miettinen 1942, 22–23.

18 HLA HDA F III be: 7. Rov.tark. pk. 1.12.1793 (Övertorneå).

19 UA R 19 F a 8.3: 7. ”KM will i nåder tillåta den härutinnan omförmälte så kallade Evangeliska bröder församlingen, at sina andaktsövningar til egen uppbyggelse fritt och obehindrad förrätta, så länge de flitigt biwista den allmänna gudstiensten”; Pleijel 1938, 44–45; Wachenfeldt 2011.

20 RA Acta Ecclesiastica 113. Målet mot Nils Wiklund.

21 RA Acta Ecclesiastica 113. Nils Wiklundin puolustuskirje maaherralle 31.5.1776. Tiedot Wiklundin prosessista perustuvat näihin asiakirjoihin, jollei toisin mainita; Airas 1931, 234–244; Slunga 1993, 288–290.

22 Rantatuvan (1988, 23) mukaan Karungista tuli oma pastoraatti 1782. Tällä hän tarkoittaa Tornionjoen länsipuoleista osaa (tunnetaan myös nimellä Carl Gustafs). Suomen puolelle 1809 jäänyt alue muodostettiin 1819 kappeliksi, joka itsenäistyi omaksi kirkkoherrakunnaksi 1870. Leinberg (1906, 157) mukaan Karungista tuli oma pastoraatti 1859.

23 HLA HDA A Ia: 17, 255. Tklin pk. 27.9.1775; Martling 1970, 171; Lindmark 2007, 30.

24 HLA HDA A Ia: 17, 356–359. Tklin pk. 17.4.1776; Lindmark 2007, 30.

25 Hasselberg 1919, 407–412; Slunga 1993, 289.

Tuomiokapituli kiinnitti Wiklundin ohella huomiota myös maallikoihin.²⁶ Sen pöytäkirjassa nimeltä mainitut, hurmossaarvoja pitäneet Anna Greta Samuelintytär sekä renki Einari Puska otettiin Grysseliuksen raportin perusteella kiinni ja lähetettiin Tukholmaan tarkkaan valvontaan. Herätyksen tuntomerkeksi kirjattiin tuomiokapitulin pöytäkirjaan hurmoksen lisäksi myös ankara katumusvaatimus. Grysseliuksen raporteissa sen väitettiin aiheuttaneen herätykseen tulleissa melankoliaa. Melankolia mainittiin toisinaan jo 1600–1700-lukujen vaihteessa yhdeksi pietismin tai hurmahenkisyyden oireeksi tai seuraukseksi.²⁷

Tuomiokapituli pani merkille myös sen, että eräs 30-vuotias nimeltä mainitsematon kansanihminen oli herätykseen tultuaan pyrkinyt ehtoolliselle osaa-matta lainkaan lukea. Samanaikaisesti Wiklund oli kuitenkin kääntynyt osan ehtoolliselle aikoneista takaisin ja kyseenalaistanut heidän hartaudenharjoituksensa. Oikeuskanslerin käsityksen mukaan Wiklundin yötä päivää ”piioille ja nuorisolle” pitämät konventikkelit olivat saaneet seurakunnan sekaisin (galat).²⁸ Pietisminvastaisessa polemiikissa syytös hurskaiden vakaumuksen röyhkeästä pilkkaamisesta oli tavallinen jo 1600-luvulla.²⁹

Syyttävä sormi osoitti Nils Wiklundia, vaikka tämä oli tarmokkaasti tarttunut palvelusväen ja nuorison kristillisen kasvatukseen, johon häntä oli kehoitettu. Nuorison pahatapaisuus ja erityisesti taipumus korttipeliin oli painokkaasti esillä rovestin-tarkastuksissa 1760-luvulla. Vielä 1790-luvullakin seurakuntaa kehoitettiin vakavasti kiinnittämään huomiota palveluskunnan ja lasten kristilliseen vaellukseen.³⁰ Jouduttuaan puolustuskannalle Wiklund sananmukaisesti alleviivasi toimintansa lähtökohdaksi ”epäuskon turvavallien murskaamisen”, mikä tarkoitti pietististä kurinpalautusta.³¹

Tämä johti hänet pietisminprosessiin ja herätyksen tunnistetut kannattajat psykiatriseen tarkkailuun. Härnösandin tuomiokapituli syytti Wiklundia ennen muuta virkatehtävien laiminlyönnistä. Vakavin syytös koski kieltäytymistä kuolevien ripittämisestä. Herätyksen leviämiseen Ylitornion kappeleihin Pajalaan ja Hietaniemeen sekä Ylikainuuseen, Jukkasjärvelle ja Alatornioon tuomiokapituli ei tässä vaiheessa kiinnittänyt huomiota.³²

Voimassa olleessa karoliinisessa kirkkolaissa säädettiin pappien velvollisuudesta ripittää sairaita:

Nijden käändymstj ja parannusta jotca edesäns pitävät Jumalatoinda ja ylönnannettua Elämäkerta ja langevat äkiliseen Sairauteen ja Sydämen ahdistukseen pitä Pappain caikel ahkeruudella etzimän ja ei heitä ylönnandamaan niincauan cuin Hengi heissä on. Jos Jumala armon anda että he tunnustawat ja catuwat syndejäns ja anowat Sacramenti niin pitä se heille annettaman: Mutta jos he pysyvät pahudessans ei pidä heidän sitä osallisiksi tuleman.³³

Kuolemanvaarassa olevat muodostivat kuitenkin poikkeuksen. Niinpä kirkkolaissa säädettiin toisessa yhteydessä, ettei sille, joka oli ”pannaan pandu” tullut antaa ehtoollista, jollei tämä ollut hengenvaarassa. Kyseisessä kohdassa korostettiin kuitenkin, että pelkkä rikoksen tai synnin tunnustaminen ilman katumusta ei vielä oikeuttanut pappia päästämään ketään ehtoolliselle.³⁴

Kirkkolaki tarkoitti ”jumalattomilla” karkeissa synneissä eläneitä ”julkijumalattomia”, mutta Wiklund veti tiukempaa linjaa. Hän kieltäytyi jakamasta ehtoollista myös niille, joiden kääntymyksestä hän ei ollut vakuuttunut. Wiklund teki jyrkän eron sakramentin ulkonaisen ja sisäisen merkityksen välille. Puhe kääntymyksestä viittasi pietismin ja ortodoksian vanhaan kiistaan parannuksesta. Pietismissä armovälineet olivat ilman kääntymystä merkityksettömiä, pelkkiä ulkoisia merkkejä. Pietistiteologioiden teksteissä kritisoitiin siksi usein ulkonaisia muotoja, joilta puuttui ”todellisen kääntymyksen” antama sisältö. Pietistinen erottelu ”ulkonaisen ja sisäisen” oli saksalaisessa, pietisminvastaisessa polemiikissa jo 1600-luvun lopussa usein pietistejä vastaan esitetty moite.³⁵

Luterilaisen käsityksen mukaan kääntymys merkitsi sellaisen parannuksen tekemistä, johon kaikki halutessaan kykenivät ja ”suruttomuus” eli väärä varmuus haluttomuutta parannuksen tekemisen tai sen hitautta. Pietismissä kyse oli perustavamasta muutoksesta. Spenerin mukaan absoluution ehtona tuli olla ”totinen usko ja vakava parannus”. Tämä muutti ripin luonnetta nostamalla absoluution kynnystä merkittävästi ja korostamalla papin subjektiivista harkintaa. Hallelaisessa pietismissä

kääntymys nähtiin lisäksi katumusamppailuna, joka lähti heräämisestä ja johti synnintuntoon. Helmut Obst on kuvannut tätä käsitteellä ”atheistische Anfechtung”, sillä monet pietistit kuvasivat tilaansa ”ateismiksi”: elävän uskon puuttuessa Helvetin portit olivat heille avoinna. Wiklundin hengelliseen autobiografiaan sisältyvä kääntymyskertomus on tyylipuhdas esimerkki pietistisestä kääntymysmal- lista. Vastaavan tapahtuman koki myös hänen sisa- rensa Margaretha Johansdotter vuonna 1764.³⁶

Tällaista kääntymystä Wiklund edellytti seu- rakunnaltaan tulkiten kirkkolain sairaiden rippiiä koskevaa säädöstä pietistisen teologian valossa. Hän väitti sakramentin menettävän merkityksensä, jos sitä käytetään väärin, ilman todellista katumusta. Vastaus kysymykseen, tuliko katumuksen ulottua syntisen koko persoonaan niin, että se johtaisi kää- ntymykseen, erotti Wiklundin kirkollisesta valtavir- rasta.

Wiklundin rippinäkemystä jyrkensi papiston keskinäinen vastakkainasettelu Ylitorniossa. Paja- lan kappalainen Anders Wikman, wiklundilaisten kiivas vastustaja, herätti pahennusta elämäntavallaan ja viranhoidollaan. Kirkkoherra Grape, joka itse oli maltillinen pietisti,³⁷ joutui samanaikaisesti lähettämään tuomiokapitulin tutkittaviksi kaksi syytekirjelmää: tehtävänsä laiminlyöneestä kappal- aisesta ja hurmahenkisestä adjunktistaan. Vastauksessaan tuomiokapitulille Wiklund totesi pappien syyllistyneen ehtoollisen arvon alentamiseen lai- minlyömällä ehtoolliselle pyrkineiden asianmu- kaisen tutkinnan. Yksi heistä, joskaan ei ainoa, oli Anders Wikman.³⁸

Wiklund ei ollut yksin pyrkimyksissään koros- taa ehtoolliselle pääsemisen kynnystä. Heinäkuussa 1760 Härnösandin tuomiokapituli oli pannut viralta Karungin kappelin saarnaajan Christian Antmanin tämän laiminlyöntien vuoksi. Erityisen raskauttava- na seikkana mainittiin, että tämä oli päästänyt seu- rakuntalaisia ehtoollispöytäan ripittämättä. Myös vuoden 1775 kiertokirjeessään tuomiokapituli muistutti papistoa ensimmäistä kertaa ehtoolliselle pyrkivien kuulustelemisesta. Se edellytti, että näi- den tuli pystyä tekemään selkoa ”meidän kaikkein pyhimmästä uskostamme”, joihin heidät oli kastet- tu, sekä antamaan siitä julkinen todistus.³⁹ Käytän-

nössä tämä tarkoitti katekismuksen hyvää hallintaa. Wiklundille tämänkaltainen luterilaisuus ilman uskon subjektiivisia merkkejä, kääntymystä ja syvää katumusta, ei riittänyt.

Wiklund kritisoi erityisesti tapaa kutsua pappi kuolinvuoteelle silloin, kun kuoleva ei elämänsä aikana ollut osoittanut katumuksen merkkejä, vaan esiintynyt itsevarmana kerskailijana ja julkisyntise- nä. Viittaus epäjumalanpalvelukseen tarkoittanee

-
- 26 Berntson (2012, 232) toteaa vain harvojen maallikoiden saaneen tuomion konventikkeliplakaatin rikkomisen perusteella. Maallinen esivalta otti kuitenkin kiinni monet hurmahenkisiksi julistetut maallikot ja sulki nämä mieli- sairaaloihin.
- 27 HLA HDA A Ia: 17, 356–359. Tklin pk. 17.4.1776; Pfeiffer 1684, 115–149; Meyer 1696, 5; Edzardus 1703, 15; Martling 1970, 170; Lindmark 2007, 30–31.
- 28 HLA HDA A Ia: 17, 356–359. Tklin pk. 17.4.1776.
- 29 Wideburgius 1694, A3, C2.
- 30 HLA HDA F III be: 7. Rov. tark. pk. 2.2.1764 § 19 (Övertorneå); HLA HDA F III be: 7. Rov. tark. pk. 1.12.1793 § 19 (Övertorneå). Nuorison levottomuuteen kiinnitettiin huomiota myös kesäkuussa 1806, HLA HDA F III be: 7. Rov. tark. pk. 24.6.1806 § 13 (Övertorneå).
- 31 RA Acta Ecclesiastica 113. Nils Wiklundin puolustuskirje maaherralle 31.5.1776.
- 32 RA Acta Ecclesiastica 113. Nils Wiklundin puolustuskirje maaherralle 31.5.1776; Halila 1954, 588–589.
- 33 KL 1686 (1986), XVII: IV, 70–71. Sairasten ja Fangein oppimisesta ja tygökäymisestä.
- 34 KL 1686 (1986) VIII: III, 31. Yhteisest Ripistä.
- 35 Majus 1690, A3; Wideburgius 1694, B3. Edzardus (1704, 15–16) syytti Speneriä ehtoollisen konkreettisen nauttimisen (*oralis manducatio*) merkityksen hämärty- misestä tämän korostaessa Pyhän Hengen sisäistä vaiku- tusta sakramentissa.
- 36 *Lähetyskirja yhdeldä Herrasa pois nuckunehlda Wiklundila*, julkaissut Airas 1931, 318; Holmgren 1948, 115; Juva 1955, 188–190, 211–212; Peschke 1964, 47–51; Obst 1975, 33–42.
- 37 Holmgren 1948, 123; Martling 1970, 170; Obst 1972, 23–25.
- 38 RA Acta Ecclesiastica 113. Nils Wiklundin puolustus- kirje maaherralle 31.5.1776. Mahdollisesti 1800-luvun alussa Ylitorniolla yleistynyt vaatimus ripittää ensiker- taa ehtoolliselle aikoneet nuoret yhtenä ryhmänä oli suunnattu wiklundilaista rippikäsitystä vastaan, jossa ko- rostui jokaisen ehtoolliselle pyrkivän henkilökohtaisen valmiuden tutkiminen, HLA HDA F III be: 7. Rov. tark. pk. 24.6–26.6.1806 § 7 (Övertorneå).
- 39 HLA HDA A Ia: 13 (ei sivunumeroa). Tklin pk. 10.7.1760 ja 15.10.1760; HLA HDA B V: 1. Kiertokirje 17.12.1775.

tässä yhteydessä kustavilaisena aikana katolisuute-
na pidettyä sakramenttikäsitystä, jonka mukaan ehtoollinen vaikuttaa *ex opera operato*, ilman uskoa ja katumusta. Mahdollisesti myös kapitulin kiertokirjeessään esittelemä uutuus, monissa seurakunnissa käyttöön otettu konfirmaatio,⁴⁰ edusti Wiklundille turhanaikaista muutomenoa.

Taiteillessaan kirkkolain rippiä koskevan opin veitsenterällä Wiklund luotsasi herätystä, jossa voi nähdä pietistiskorosteisia piirteitä, mutta varoi kuitenkin itse joutumasta huonoon valoon. Syytös kieltäytyä jakamasta ehtoollista kuoleville ei kuitenkaan ollut ainoa, josta hän joutui tilille. Myös hänen saarnojensa syytettiin kiivaudessaan herättäneen pahennusta. Tuomiokapituli ei tässä yhteydessä viitannut oikeuskanslerin kanteluun Wiklundista, mutta syytöksen sisältö oli identtinen sen kanssa. Karungin apupappi näyttäytyi tuomiokapitulin silmissä herättäjäpappina, mikä ei ollut suinkaan meriitti. Kiivaus ja liiallinen innokkuus olivat myös Keski-Euroopan pietismiprosesseissa 1700-luvun taitteessa tyypillinen hurmahenkisyyden tunnusmerkki.⁴¹

Wiklundin prosessiasiakirjoista käy ilmi, että wiklundilaisuutta leimasi ennen kaikkea jyrkkä parannusvaatimus. Tämä rikkoi selkeästi kustavilaisen ajan jo maallistumassa ollutta tapaa vastaan. Ripin korostuksen ohella parannuksen ehdottomuus oli samankaltaista kuin myöhemmässä lestadiolaisuudessa. Wiklundilainen herätys oli myös kansanherätys, vaikkei säilyneistä lähteistä voikaan päätellä, miten laajoja joukkoja se Tornionjokilaaksossa sai liikkeelle.⁴² Wiklundilaisen ekstaattisuuden ja lestadiolaisten liikutusten välillä voi myös havaita samankaltaisuutta.

Wiklundilaisuuden herrnhutilaisuus

Lestadiolaisuuden tutkimuksessa on myös käsitelty Wiklundin uskonnollista taustaa. Perusteellisimmin sen on tehnyt Kaarlo Airas väitöskirjassaan *Kirkollista elämää ja hengellisiä liikkeitä Tornionjokilaakson alaosilla 1675–1809* (1931). Airaksen mukaan Wiklundin kristillisyyks ei ollut vielä herätyksen puhjetessa 1770-luvulla herrnhutilaista, vaan muuttui sellaiseksi vasta tämän ollessa Tukholmassa 1777. Rajapyykinä oli 1778 julkaistu hartauskirja

Meidän Wapahtajamme Jesuxen Christuxen kärsimisen ja kuoleman tutkistelemus otettu Ebr. 12: v. 2.,⁴³ jonka Airas ja Miettinen tähän liittyen ovat tulkinneet Wiklundin käännökseksi.⁴⁴ Daniel Lindmark on sittemmin varhaisempaan ruotsalaiseen tutkimukseen tukeutuen esittänyt, että jo Wiklundin autobiografiassaan mainitsema kääntymys Upsalassa olisi ollut herrnhutilainen herätys.⁴⁵ Mikäli oletetaan Wiklundin omaksuneen herrnhutilaisia vaikutteita vasta Tukholmassa, luonteva johtopäätös olisi, että herrnhutilaisuus olisi voimistunut Tornionjokilaakson wiklundilaisuudessa sen jälkeen, kun tämä pääsi palaamaan Alatorniolle. Näin ei kuitenkaan käynyt.

John Holmgren on ottanut etäisyyttä sekä Lindmarkin toistamaan näkemykseen, jonka mukaan Wiklund omaksui herrnhutilaisuuden opiskeluaikanaan Upsalassa, että Airaksen arvioon, jonka mukaan Wiklund olisi tutustunut herrnhutilaisuuteen vasta oltuaan virastaan pidätettynä Tukholmassa. Hänen mukaansa kolmas vaihtoehto on, että tämä omaksui herrnhutilaisia vaikutteita hartauskirjallisuudesta Ylitorniossa, jossa pappien julistus oli Martin Berntsonin mukaan jo herätyksen puhjetessa 1770-luvun alussa herrnhutilaisesti väritynyttä.⁴⁶

Holmgren perustaa käsityksensä ennen muuta tietoihin David Hollatzin hartauskirjan *Nådenes ordning til saligheten* levinneisyydestä. Kyseinen teos oli koko Suomessa tunnettu. Oulussa sitä koskeva maininta tunnetaan 16 perukirjasta tai huutokauppaluettelosta vuosilta 1750–1800 ja Torniossa vuoteen 1809 mennessä 12 perukirjasta. Koko Tornionjokilaaksosta Hollatzin edellä mainitusta hartauskirjasta tunnetaan vuoteen 1810 mennessä 98 perukirjamerkintää.⁴⁷

On kuitenkin syytä kysyä, antavatko Hollatzin hartauskirjan omistajamerkinnot oikean kuvan herrnhutilaisuudesta Tornionjokilaaksossa 1700-luvun loppupuoliskolla, vaikka otettaisiinkin huomioon, että yksittäisillä hartauskirjoilla oli pohjoisessa oletettavasti suurempi painoarvo siksi, että saatavissa olleiden nimekkeiden määrä oli selvästi vähäisempi kuin etelässä.⁴⁸

Miettisen herrnhutilaisuuden vähäistä vaikutusta korostavaa tulkintaa tukee Grönroosin perukirjoihin pohjautuva havainto, jonka mukaan edellä

mainittu Wiklundin käännökseksi tulkittu hartauskirja *Meidän Wapahtajamme Jesuxen Christuxen kärsimisen ja kuoleman tutkistelemus* mainitaan suomalaisissa perukirjoissa vain neljä kertaa ja niistäkin vain kerran Oulussa, jossa kirja lienee lisäksi ollut saksalainen alkuteos, ei Wiklundin käännös. Kyseisen kirjan todennäköinen kirjoittaja, Gottfried Polycarpus Müller ei herrnhutilaisista korostuksistaan huolimatta edustanut puhdasta herrnhutilaisuutta. Ritschlin mukaan Zinzendorf itse väheksyi tätä teosta ja piti sen kirjoittajaa liian opillisena ja kuivana.⁴⁹

Myös muut Suomesta tavatut herrnhutilaiset kirjat olivat Hollatzia lukuun ottamatta heikosti edustettuina Pohjois-Suomessa. Esimerkiksi veljesseurakunnan piispan August Gottlieb Spangenbergin teoksesta *Den kristliga läran i de evangeliska brödra-församlingarna* (1783) tunnetaan Oulun ja Tornion perukirjoista vain neljä kappaletta, kaksi kappaletta kummastakin kaupungista. David Crantzin veljesseurakunnan historian ruotsinnois *Äldre och nyare brödra-historien, eller kort berättelse om evangeliska brödra-uniteten i forn-tiden, och förnämligast i förewarande århundrad* (1771) esiintyi Oulun perukirjoissa vain kerran. Torniossa sitä ei omistettu lainkaan.⁵⁰ Zinzendorfin teoksia ei Oulun tai Tornion perukirjoista ole löydetty.

Wiklundin herrnhutilaisuus harhaoppisuusprosessin valossa

Härnösandin tuomiokapituli kertoi Wiklundin kuulustelujen kulusta Kuninkaalliselle Majesteetille 17.12.1778.⁵¹ Sen perusteella Wiklundin kuulustelussa esiin nousseet seikat voi kiteyttää neljään kohtaan. Kapituli halusi ensinnäkin selvittää, missä määrin Wiklund oli laiminlyönyt velvollisuutensa opettaa. Tämä asia liittyi kysymykseen hänen saarjensa luonteesta.

Toiseksi esiin nousi kysymys, oliko hän halventanut kollegoitaan tai kirkkojärjestystä. Tämä viittasi Wiklundin ja Wikmanin väliseen riitaan. Wikmanin viranhoidon ongelmat eivät olleet Ylitorniossa mikään salaisuus, mutta kyse on ilmeisesti ollut siitä, että Wiklund oli viitannut niihin saarnoissaan. Puolustuskirjelmässään Wikman nimitti vuonna 1779 wiklundilaisia ”hurmahenkisten puolueek-

si”.⁵² Tuomiokapituli tuomitsi maaliskuussa samana vuonna Wikmanin pantavaksi viralta ja pyytämään anteeksi esimiehiltään, tutkinnan suorittaneilta rovasti Eric Brunniukselta sekä Ylitornion kirkkoherra Isak Grapelta.⁵³ Wiklundin nimi anteeksipyydettyjen lyhyeltä listalta puuttui.

Kolmas syytös Wiklundia vastaan koski kysymystä, oliko hän laiminlyönyt virkaansa opettamalla väärin tai jättämällä tehtäviään hoitamatta. Näistä ensimmäinen ja viimeinen liittyivät edellä mainittuihin pietistisiin piirteisiin, kiivaaseen parannusaarnaan ja pietistisen rippikäsityksen soveltamiseen.

40 HLA HDA B V: 1. Kiertokirje 17.12.1775. ”Som Confirmation – – hwilken på många ställen i vår Ewangeliska Kyrka brukelig, medför mycken uppbyggelse”.

41 Bechmann 1700, 210–211; Schelwig 1703, IV De entusiasm. Greifswaldissa toiminut kiivas pietisminvastustaja Johann Mayer (1696, 9) samasti pietistit fariseuksiin. Vrt. Slungan (1993, 288) ihannoiva kuva Wiklundista ei vastaa lähteistä syntyvää käsitystä.

42 Martling 1970, 170; Huhdan (2012, 357) mukaan herätysliikkeen kanavoituminen joukkoliikkeeksi edellytti paikallista liikehdintää laajemmat yhteydet eri seurakuntien heränneiden välillä sekä selkeän johtajuuden. Nämä molemmat ehdot täytyivät varhaisessa wiklundilaisuudessa.

43 Grönroos 1996, 474 (hakusana Michael Croger).

44 Airas 1931, 239; Miettinen 1942, 21. Tiirilä (1961, 192–193) pohtii teoksen kirjoittajaa, muttei ota kantaa kääntäjään.

45 Hasselberg 1935, 300; Lindmark 2007, 29.

46 Holmgren 1948, 137–138; Berntson 2012, 231.

47 Henrik-tietokanta, hakusanat Hollatz, Nädens ordning; Brännström 1962, 38; Grönroos 1996, 435. Wachenfeldt (2011) pitää tätä teosta suorastaan suppeana pietismin käsikirjana.

48 Brännström 1962, 38–39.

49 Ritschl 1880–1886 III, 329, 435; Tiirilä 1961, 189–191; Grönroos 1996, 474 (hakusana Croger, Michael).

50 Grönroos 1996, 479.

51 RA Acta ecclesiastica 113. Målet mot Nils Wiklund. Tässä alaluvussa esitettävät tiedot Wiklundin prosessista pohjautuvat tähän raporttiin.

52 Anders Wikmania vastaan esitetyt syytökset olivat esillä jo rovastintarkastuksessa 10.4.1768, HLA HDA F III be: 7. Rov.tark.pk. 10.4.1768 § 12, 17 (Övertorneå); HLA HDA E III: 78. Anders Wikman Härnösandin tkilille 16.3.1779.

53 HLA HDA E III: 78. Tklin tuomio Anders Wikmanista 31.3.1779; HLA HDA E III: 78. Kappalainen Anders Wikmanin tutkintopöytäkirjan konsepti s.d.

Wiklundin prosessin valossa Härnösandin tuomiokapitulin neljäs kysymys on yllättävä. Kapituli penäsi nimittäin, missä määrin Wiklundin opissa oli kysymys herrnhutilaisuudesta. Joulukuussa 1748 Kuninkaallinen Majesteetti antoi virallisen vastauksen arkkipiispan esittämään kysymykseen ”zinzendorfilaisen lahkon”⁵⁴ kieltämisestä. Sisällön ohella kiinnostavaa tässä kuninkaallisessa päätöslauselmassa oli se, että siinä tiettävästi ensimmäisen kerran lausuttiin julki näkemys, jonka mukaan jotain harhaoppia ei tullut julkisesti kieltää siksi, että tällainen kielto olisi omiaan enemmän ruokkimaan kiinnostusta ja uteliaisuutta kuin varoittamaan siitä.

Koska herrnhutilaisuutta pidettiin vahingollisena harhaoppina, Kuninkaallinen Majesteetti kehotti olemaan yhteydessä tuomiokapituleihin ja hovi-oikeuksiin, mikäli sitä tavattaisiin seurakunnissa. Tämä viittasi vuoden 1735 uskontoasetukseen, jossa velvoitettiin papit ja tuomiokapitulit kärsivällisesti ojentamaan niitä, jotka levittivät harhaoppeja.⁵⁵

Kyseinen kuninkaallinen päätöslauselma muutti olennaisesti pietismipolitiikkaa Ruotsissa ja Suomessa. Toisin kuin 1700-luvun alun pietistiprosessien tuloksina syntyneissä säädöksissä Kuninkaallinen Majesteetti ei antanut yksiselitteistä kieltä, jota noudattaa, vaan hiljaisen kehotuksen olla varuillaan. Lisäksi se, että harhaoppeihin langenneita ohjeistettiin kärsivällisesti opettamaan ja kehottamaan, oli toisenlaista uskontopolitiikkaa kuin jyrkkä kuolemanrangaistuksen uhan alla suoritettu pietismin puhdistus. Tästä päätöksestä jäi hiljainen, mutta syvästi velvoittava vaatimus pitää silmät auki herrnhutilaisuuden varalta.⁵⁶ Härnösandin tuomiokapitulin pelko Wiklundin tapauksessa liittyi tähän asiayhteyteen. Tästä huolimatta on syytä selvittää, mikä rooli herrnhutilaisuudella oli Tornionjokilaaksossa tai yleisemminkin myöhemmän lestadiolaisuuden ydinalueiden hengellisyydessä.

Wiklundin julistuksessa ehtoollisella oli keskeinen rooli, vaikka painopiste oli ripissä ja kääntymyksessä, uskon subjektiivisissa aspekteissa. Ehtoollisen merkitystä korostaessaan Wiklund oli lähempänä herrnhutilaisuutta kuin pietismia. Myös hengellisessä autobiografiassa hän viljelee herrnhutilaista ehtoollissanastoa.⁵⁷ Lisäksi se tapa, jolla hän kuvaa kääntyneiden autuutta, muistuttaa

monessa suhteessa herrnhutilaisuuden lisäksi myös pietismia.

Sekä pietismissä että herrnhutilaisuudessa korostettiin sielun kääntymyksen vaiheita, pelastustietä tai pelastusjärjestystä. Puhe herätetyistä ja sen jälkeen todellisesti kääntyneistä kuvaa molempia. Pietismin vastaisessa polemiikissa pietistien käsitys kääntymyksestä uudenlaisen ihmistyyppin synnyttäjänä herätti kiivasta vastustusta.⁵⁸ Pietismissä pelastusjärjestys oli lineaarinen: yhdestä vaiheesta siirryttiin seuraavaan kuin tikapuita noustessa. Herrnhutilaisuudessa, erityisesti sen ehtoollisteologiassa oli kysymys siirtymästä ulkonaisesta ehtoollisaineiden nauttimisesta kohti yhä mystisempää ja henkisempää kommuuniota.

Tämän syventymisen etenemistä herrnhutilaiset tarkkailivat hengellisissä autobiografioidensa (Lebenslauf) tehden yksityiskohtaisia huomioita erityisesti ehtoolliskokemuksistaan. Hengellisessä autobiografiassaan Wiklund viittaa kahteen lapsuutensa uskonnolliseen kokemukseen, joille oli leimallista hitaasti tapahtunut syventyminen. Kumpikaan näistä kokemuksista ei kuitenkaan liittynyt ehtoolliseen. Merkillepantavaa on myös, että hengellisessä autobiografiassaan Wiklund toteaa herrnhutilaisin sanankääntein virheeksi jäämisensä kääntymyksen kokemukseen.⁵⁹ Herrnhutilaisuuden tuntomerkkeihin kuului emotionaalinen Kristus-kokemus. Hengellisessä autobiografiassaan Wiklund kertoo verranneensa sielunsa tilaa vuorisaarnaan. Hänen tulkintansa siitä on kuitenkin leimallisesti pietistinen. Puhe ”autuaasta sieluntilasta” voidaan kuitenkin tulkita sekä pietismin että herrnhutilaisuuden kontekstissa.⁶⁰

HERRNHUTILAISUUS LAPISSA

Pohjoisen herätysliiketutkimuksessa keskeinen argumentti jatkumoa vastaan on liittynyt väitteeseen 1700-luvun herätysten suppeasta leviämisaalueesta tai lyhytkestoisuudesta. Herrnhutilaisuuden vaikutus ei kuitenkaan ollut Pohjois-Suomessa lyhyt-ai-kaista eikä vain suppealle alueelle rajoittunutta.

Herrnhutilaisten lähettien matkat

Herrnhutilaisten toiminta Lapissa alkoi tiettävästi 1730-luvulla. Puuseppä Andreas Grasmann ja suu-

tari Daniel Schneider oli vihitty Lapissa tehtävään lähetystyöhön helmikuussa 1734 ja he saapuivat Ouluun lokakuussa 1735.⁶¹ Grasmannin tiedetään käyneen ainakin Pudasjärvellä, Kuusamossa sekä Kemin ja Tornion Lapissa. Herrnhutilaislähettien toiminta ei näytä laukaisseen varoituskelloja eikä johtaneen kanteluihin. Ainakaan Härnösandin tuomiokapituliin heistä ei kantautunut tietoja loppuvuodesta 1735 siitä huolimatta, että kyseisen vuoden joulukuussa tuomiokapituli kiinnitti erityistä huomiota Tornion Lappiin.⁶²

Schneiderin ja Grasmannin jälkeen herrnhutilaisista läheteistä Tornion seudulle saapuivat Elias Östergren ja Ulrich (Olof) Bähr. Jälkimmäinen sai joulukuussa 1739 tehtäväkseen veljesseurakunnan lähetyksen Ruotsin Lapissa. Matkan alku viivästy. He lähtivät Tukholmasta vasta maaliskuussa 1741. Mahdollisesti he kohtasivat Torniossa Kuusamon kirkkoherran, herrnhutilaisuuteen tempautuneen Johan Kranckin, joka 1750-luvulla puhui veljesseurakunnan synodissa innokkaasti Lapin lähetyksen puolesta.⁶³ Östergrenin ja Bährin matkasta on Herrnhutin arkistossa säilynyt kaksi matkakertomusta, *Relation von der Reise nach Lappland und Finnmarcken 21.3.1741*. Niiden mukaan herrnhutilaislähetit liikkuvat kaikkiaan 100 peninkulman alueella Tornion Lapissa. Myös Gradin mainitsee yhteenvedossaan herrnhutilaisuudesta Ruotsissa Östergrenin matkan ja suunnitelmat Lapissa. Tämä osoittaa, että ruotsalaiset herrnhutilaiset mielsivät toiminnan Lapissa osaksi herrnhutilaista diaspora-työtä maassa.⁶⁴ Vuonna 1752 laaditussa luettelossa ”veljistä ja sisarista” Ruotsissa Tornio ja Kuusamo mainittiin omana kohtanaan. Herrnhutista katsottuna Ruotsi – Suomi ja Lappi mukaan luettuina – muodostivat yhden diaspora-työn 20 piiristä.⁶⁵ Toiminta oli siis organisoitua ja johdettua.

Herrnhutilaislähettien matkoista ei Härnösandin tuomiokapitulin pöytäkirjoissa ole mainintoja. Tornionjokilaaksossa huomiota kiinnittivät vain Ylitornion kirkkoherran virantäyttöön liittyneet, välittömiä toimenpiteitä vaatineet asiat.⁶⁶ Mahdollisesti herrnhutilaisia koskevien merkintöjen niukuus tuomiokapitulin pöytäkirjoissa on synnyttänyt aikaisemmassa tutkimuksessa yleisen mielikuvan herrnhutilaisen vaikutuksen hajanaisuudesta.

Hans Aska, sodankyläläinen veljesseurakunnan jäsen

Viimeksi mainitulla matkalla keväällä 1741 herrnhutilaislähetit tapasivat Tornion Lapissa Hans Askan, joka on tiettävästi ainoa veljesseurakunnan jäseneksi liittynyt pohjoissuomalainen. Aska oli syntynyt lokakuussa 1725 Sodankylässä, joten hän oli herrnhutilaislähettien matkan aikana vasta teini-ikäinen. Askan hengellisessä autobiografiassa kerrotaan hänen olleen Torniossa tuntemattomaksi

-
- 54 RA AE 113. KM:n resoluutio arkipiispan herrnhutilaisuutta koskevaan esitykseen 15.12.1748, ”en skadelig Sect hwars uphofsman är then bekante Grefwen Zinzendorf”. Herrnhutilaisuudesta käytettiin 1740-luvun ruotsalaislähteissä yleensä Zinzendorfin persoonaan viitattavia nimityksiä, ”zinzendorfilainen hurmahenkisyys” (zinzendorfiska willfarelse).
- 55 Religions Stadga 1735 § 4, julkaissut Stiernman 1744, 231.
- 56 RA Acta ecclesiastica 101. KM:n resoluutio herrnhutilaisuudesta (jäljennös) 15.12.1748. Wilskman (1780, 721) referoi tekstin pääpiirteissään.
- 57 *Lähetykskirja yhdeldä Herrasa pois nuckunehlda Wiklundila*, julkaissut Airas 1931, 325
- 58 Schelwig 1703, 159, 167. De Regeneratione.
- 59 *Lähetykskirja yhdeldä Herrasa pois nuckunehlda Wiklundila*, julkaissut Airas 1931, 317, 319; Lost 2007, 26–33.
- 60 *Lähetykskirja yhdeldä Herrasa pois nuckunehlda Wiklundila*, julkaissut Airas (1931, 318).
- 61 Airas 1931, 125.
- 62 HLA HDA AI a: 8:149–172. Tklin pk. 27.9–17.12.1735. Tornionjokilaaksosta piispan- ja rovastintarkastuskertomuksia on Härnösandin tuomiokapitulin arkistossa säilynyt Alatorniosta vasta vuodesta 1751 ja Ylitornion seudulta vasta vuodesta 1764 alkaen, HLA HDA F III be: 4 ja 7.
- 63 UA R 19 F a 8.1: 3. Bericht an den Synodum unit. frat. Mens Sept. MDCCCL.
- 64 UA R 15 Q e: 8b. Relation von der Reise nach Lappland und Finnmarcken Stockholm 21.3.1741, Ulrich Bähr, Elias Östergren. Matkakertomuksesta on tässä mapissa kaksi, sisällöltään identtistä kappaletta, UA R 19 F a 8.1: I. Bruder Gradins Bericht von schwedischen Umständen, a[nn]o 1738 bis 1750; Halila 1954, 587.
- 65 UA R. 19. F. Cat. Verzeichniss der Orte, wo die Geschwister in Schweden wohnhaft sind, nebst der Anzahl derselben 1752. Asiakirjan julkaissut Pleijel 1938, 177; Mettele 2009, 96. Wessel (2006, 166–167) on todennut, että Zinzendorfin kielenkäytöstä puuttuivat aikakaudelle tunnusomainen etnosentristiset ilmaukset, kuten ”barbaari” tai ”jalo villi”.
- 66 HLA HDA AI a: 9: 648. Tklin pk. 6.5.1741 ja AI a:9: 598–654, Tklin pk. 4.3.1741 – 27.5.1741. Herrnhutilaisia koskevia mainintoja ei ole myöskään tklin saapuneiden asiakirjojen sarjassa, HLA HDA E III: 26. Manualhandlingar 1731–1740.

jääneen pariskunnan palveluksessa ja ”löytäneen Vapahtajan” herrnhutilaislähettien kokouksessa. Hänet kuvaillaan lempeäksi, hieman lapsen oloiseksi nuorukaiseksi. Sodankylän rippikirjassa mainitaan 1740-luvun alussa yksi Hans Aska -niminen, Hannu Antinpoika Askan ahkerasti ehtoolliselle osallistunut alaikäinen poika. Autobiografian mukaan Aska toimi aluksi Tanskassa ja siirtyi 1757 Hollantiin. Hän kuoli Zeistissa jo seuraavana vuonna 15.12.1758. Äkillisissä kuolemantapauksissa kuten Askan kohdalla, kööri⁶⁷ kirjoitti edesmenneen henkilön autobiografian.⁶⁸

Askan nimeä ei mainita Christiansfeldin tanskalaisen veljesseurakunnan lähteissä, eikä hänen nimensä liioin esiinny kertaakaan Zeistin veljesseurakunnan ehtoolliskirjassa. Herrnhutilaisyhteisöissä ehtoollisyhteys oli seurakunnan täysjäsenyyden selvän merkki, jota edelsi inkubaatioaika. Kaikesta päätellen Aska ei ehtinyt ennen kuolemaansa päästä ehtoolliselle kahden muun Zeistiin päätyneen suomalaisen kanssa.

Herrnhutilaisuus Härnösandin tuomiokapitulin esityslistalla

Herrnhutilaisten toimintaa helpotti se, ettei Härnösandin tuomiokapituli puuttunut asiaan tiettävästi millään tavoin ennen vuotta 1749, ja silloinkin vasta Kuninkaallisen Majesteetin nostettua herrnhutilaisuuden kepin nokkaan. Vasta tämän jälkeen hälytyskellot soivat myös Härnösandissa. Helmikuussa 1749 tuomiokapituli päätti tiedottaa asiasta papistolle, jolta se edellytti toimenpiteitä tämän ”harhaopin juurittamiseksi.”⁶⁹ Se käsitteli huhtikuussa myös Tukholmassa yllättäen esiin nousutta Gradinin tapausta, vaikka tämä ei kuulunut sen tuomiovalttaan. Tämän jälkeen herrnhutilaisuus hävisi jälleen sen päiväjärjestyksestä.⁷⁰

Herrnhutilaisuuden luonne ja pohjoisen herätysliikkeiden tutkimus

Herrnhutilaisuuden luonnetta ei ole aikaisemmassa tutkimuksessa täysin ymmärretty, kun huomiota on kiinnitetty vain herätyksen toimintaan ja näkyvyyteen. Vaikka herrnhutilaisuudesta ei muodostunut Suomessa yhtenäistä herätysliikettä edes sen voi-

makkaammalla vaikutusalueella Etelä-Suomessa, sillä oli vaikutusta myös Lapissa.

Herrnhutilaisten lähetystyö käynnistyi vuonna 1732. Zinzendorfin ohjeista veljesseurakunnan läheteille käy ilmi, että hän tähtäsi alusta lähtien veljesseurakunnan lähetystyön ulottamiseen Venäjälle. Lappi oli vain välietappi. Ohjeet ”samojedien parissa” tehtävästä lähetystyöstä valmistuivat vuonna 1736 ja Zinzendorf vieraili henkilökohtaisesti Pietarissa vuonna 1742 pyytämässä tsaaritar Elisabetilta turhaan suopeutta veljesseurakunnan pyrkimyksille. Kun lähetit kirjoittivat Herrnhutiin työnsä edistymisestä Lapissa, Zinzendorf patisti heitä eteenpäin. Toimettomuus oli hänelle kauhistus myös siksi, että se lietsoi oppiriitoja, joihin lähetystyötä vaikeissa oloissa tehneillä ei ollut voimia. Tämä oli omiaan estämään herrnhutilaisuuden organisoitumista omaksi liikkeeksi.⁷¹

Herrnhutilaisten toiminta jakautui jo 1730-luvulla lähetystyöhön ja diasporatyöhön. Zinzendorfin ihanteena ei ollut perustaa omaa kirkkoa sinne, missä jo oli kristillinen kirkko tai elävää kristillisyyttä. Lahkoutumisen vaarat olivat lisäksi käyneet hänelle selviksi jo hänen opiskellessaan Hallessa. Myöskään alkuvaiheessaan veljesseurakunta oli kaikkea muuta kuin homogeeninen: se koostui määriläisten pakolaisten lisäksi kirjavasta joukosta pietistejä, uskonsa vuoksi vainottuja protestantteja sekä radikaalipietistejä.⁷²

Näissä olosuhteissa kirkon tai edes herätysliikkeen perustaminen olisi ollut toivotonta. Niiden sijaan tavoitteena oli tunnustukselliset rajat ylittävä ”Jeesusta rakastavien” välinen yhteys. Vuoden 1767 instruktioissa diasporatyön tavoitteeksi asetettiin veljesseurakunnan ”hengen” eikä sen ulkonaisten rakenteiden levittäminen. Tästä syystä herrnhutilaiset lähetit raportoivat usein havaitsemistaan herätyksistä ja arvioivat niitä pyrkimättä integroidaan herätyksiä välittömästi veljesseurakuntiin. Tämän vuoksi herrnhutilainen vaikutus on vaikeasti havaittavaa varsinkin, jos etsitään vain herätyksen ulkoisia merkkejä.⁷³

Herrnhutilaisuuden rooli Pohjois-Suomessa oli voimistua ja luoda yhteyksiä erityyppisten herätysten välille. Tässä suhteessa se oli osa sitä jatkumoa, johon myös lestadiolaisuus kuuluu. Vastaavasti

herrnhutilaisuus muodosti hiljaisen alustan herätykselle sekä Etelä-Ruotsissa että Lillhärdalissa.⁷⁴ Käsitteksen mukaan lestadiolaisuus on sekä pietismin että herrnhutilaisuuden juuresta noussut, ainakin osin wiklundilaisuuteen ja Norlannin lukijalaisuuteen pohjautuva herätys, joka ei kuitenkaan sellaisenaan ole palautettavissa mihinkään näistä, mutta joiden kaikkien genejää se kantaa perimässään.

- 67 Herrnhutilaisten käyttämälle käsitteelle Chor ei ole olemassa vakiintunutta suomennosta, mutta käytän tässä yhteydessä sille käännöstä ”kööri”. Kööri muodosti veljesseurakunnassa hengellisen ja sosiaalisen yhteisön, Peucker 2000, 18–20.
- 68 UA R.10.A.b.2.b. Hans Aska, Lebenslauf [1758], ei omakätinen. Kööri valvoi toisaalta myös omakätisiä autobiografioita, Mettele 2009, 218–219. OMA Sodankylä KA I Aa: 1. Rippikirja 1731–1750 (Rasacka, Aska).
- 69 HLA HDA A I a: 10:738 § 3. Tklin pk.15.2.1749. Kiertokirjettä ei liene säilynyt, sillä Härnösandin tuomiokapitulin arkistossa kiertokirjeiden konsepteja on vasta vuodesta 1760 alkaen, HLA HDA B V: 1. Cirkulärmanuskript; Halila 1954, 589.
- 70 HLA HDA A I a: 10, 761. Tklin pk. 26.4.1749. Gradinin tapaus nousi Härnösandin tuomiokapitulin käsiteltäväksi tämän julkaitua Tukholmassa herrnhutilaisuudesta vällinneitä käsityksiä oikovan muiston, RA Acta ecclesiastica 101. Arvid Gradinin Pro Memoria, 30.11.1748. Herrnhutilaisuuden vastaisen polemiikin kiihtymisestä 1749 kertovat myös Beckmanin ja Kumblaeuksen samana vuonna ilmestyneet kiistakirjoitukset.
- 71 UA R 15 Q 3a. Zinzendorf an die Lappländischen Boten nebst 31.5. 1734; UA R 15 Q 3b. Zinzendorf an die lappl. Boten 1738. UA R 15 Q 3a. Zinzendorf an die Lappländischen Boten nebst 31.5. 1734; UA R 15 Q 3b. Zinzendorf an die lappl. Boten 1738. Lähetysinnon ja herrnhutilaisen spiritualiteetin suhteesta Jarlert 2001, 72; Østtveit Elgvin 2006, 89–91; Wessel 2006, 163; Teigeler 2006, 159–162. Herrnhutilaisten toimintaa vastaan vuonna 1743 julkaistu ukaasi uhkasi tehdä tyhjäksi herrnhutilaisten lähetystyön Venäjällä. Lähettien yhteydenpidosta Herrnhutiin, Mettele 2009, 97.
- 72 Zinzendorfin kielenkäytössä termi ”Sekten” saattoi tarkoittaa sekä lahkoja että kirkkokuntia, Peucker 2000, 48; Mettele 2009, 94.
- 73 UA R 19 F a 13 Berichte über Finnland 1763–1805; Pleijel 1938, 10–11; Mettele 2009, 93–94. Diasporatyölä tarkoitettiin 1900-luvulle asti ennen muuta yhteyden luomista erilaisten herätysten välillä, Peuckert 2000, 21. UA R 15 Q e: 8b. Bährin ja Östergrenin matkakertomus: ”Als ich von da wegreste d. 13. Jan. waren sie 105 Seelen, die ein gewisses Zeugnis ablegen konten, dass sie an den Heyland gläubten. Sie sind ein Hertz und eine Seele.”
- 74 Pleijel 1925, 130–136; Andreasson 2006, 54–58. Herrnhutilaisuuden ja radikaalipietismin välisestä dynamiikasta 1700-luvun länsiruotsalaisissa herätyksissä Wachenfeldt (2011, 44-45, 82–85, 117–121).

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

RIKSARKIVET, STOCKHOLM, RA

Acta ecclesiastica

- 101 Religionsmål (herrnhutism)
113 Målet mot Nils Wiklund.

LANDSARKIVET I HÄRNÖSAND, HLA

Härnösand domkapitlets arkiv, HDA

Protokoll, huvudserie

A I a: 8–10, 1734–1738, 1738–1743, 1743–1753

A I a: 13, 1760–1763

A I a: 17, 1774–1779

Visitationshandlingar

F III be: 4, 1751–1902, (Nederluleå, Nedertorneå-Haparanda med Torneå stad, Nordmaling, Norsjö med Jörn, Nysätra)

F III be: 7, 1764–1901 (Överluleå, Övertorneå med Hietaniemi, Kengis bruk, Korpilombolo, Muonio-niska, Pajala)

Manualhandlingar

E III: 26, 1731–1740 (Diverse orter Norrbotten, Nedertorneå-Övertorneå)

E III: 78, 1771–1780 (Ordnade efter orter Norrbotten, Pajala-Övertorneå)

OULUN MAAKUNTA-ARKISTO, OMA

Sodankylän kirkonarkisto, KA

Rippikirja 1731–1750, I Aa:1

UNITÄTSARCHIV, HERRNHUT, UA

R 10 Die Gemeinden in Niederlanden und Friesland

R 15 Die Heidenmission (Grönland, Surinam, Afrika, Lappland, Samoeden, Kalmucken, Himalaya, Australien, Alaska)

R. 19 Die Diaspora der Bruder-Unität

HET UTRECHTS ARCHIEF, HUA

Het Archief van Predikant en Oudstenraad van de evangelische Broedergemeente te Zeist 1745–1948, APO (1004)

Communicantenregister 1751–1760, EGB 1004: 1175–1176.

Painetut lähteet

BECHMANN, FRIEDEMANN

1700 *Hæresiographia, hoc est, Hæresium inde ab Apostolorum ætate, ad nostra usque tempora brevis descriptio.* Jenæ.

BECKMAN, ERIC

1749 *Anmärkning ar öfwer M. Arvid Gradins Herrnhutiska Partiets Seder och Förswar emot Inledning Angående Herrnhutiska Secten.* Stockholm: Kringspridde Skrift.

EDZARDUS, SEBASTIAN

1703 *Impietas cohortis fanaticæ, ex propriis Speneri, Rechenbergii, Petersenii, Thomasi, Arnoldi, Schützi, Böhmeri, aliorumque Fanaticorum scriptis.* Hamburgi.

1704 *Coena Domini corruptelis Phil. Jac. Speneri vindicata.* Hamburgi.

KL

1686 (1986) *Kircko-Laki ja Ordningi 1686.* Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomenoksesta. Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimittuksia 444. Helsinki.

KUMBLAEUS, JOHAN

1749 *Kort, dock på giltiga bewis sig grundande swar vppå herr mag. Arwid Gradins skrifteliga ogrundade berättelse, af den 26. novemb. 1748. om then herrnhutiska brödra-församlingen, och then öfwer samma församling...* Stockholm.

MAJUS, JOHANN HEINRICH

1691 ”Epikrisis oder kurtz verfaßte Gegen-Judicia über die vor einiger Zeit herauf gegangene Judicia von denen so benahmten Collegiis pietatis”. *Acta pietistica, oder kurzer Begriff der gesamten Schriften / so beydes vor als wider die so genante Pietisten zu Leipzig / Hamburg / Giessen / und anderer Orten publiciert worden.* Franckfurt.

MAYER, JOHANN FRIDRICH

1696 *De Pietistis Ecclesiæ Veteris Commentatio ad Theologum hac ætate Principem Dn. Jo. Benedictum Carpzovium.* Hamburgi.

PFEIFFER, AUGUST

1684 *Antimelancholicus, oder Melancholey-Vertreiber – allen rechtschaffenen Christen aber Antidotum tentationum ein bewährtes Mittel wider alle Anfechtung.* Leipzig.

SCHELWIG, SAMUEL

1703 *Synopsis controversiarum, sub pietatis prætextu*

motarum – in pugillos quæstionum LXI distributæ, ordinariis disputationibus. Gedani.

STIERNMAN, ANDERS ANTON

1744 *Samling Utaf åtskilliga, tid efter annan, utkomna Kongliga Stadgar, Bref och Förordningar Angående RELIGION.* Stockholm.

WALCH, JOHAN GEORG

1749 *Theologiska Betänkande Om Then Herrnhutiska Sectens Beskaffenhet.* Af Johan Philip Fresenius. Men nu För Nyttan och nödwändigheten skul på Swänsko öfwersatt. Stockholm.

WIDEBURGIUS, HENRICUS

1694 *Programma præcipuos fanaticorum characteres ex historia seculi superioris exhibens lectionibus et disputationibus in articulos Augustanæ Confessionis.* Helmæstadi.

WILSKMAN, SVEN

1780 *Swea rikets ecclesiastique wärk i alphabetisk ordning sammandragit utur lag och förordningar, privilegier och resolutioner, samt andra handlingar.* Af Sven Wilskman, philos. pr. et hist. lector i Skara. tryckt uti kongl. privileg. boktryckeriet. Skara.

Internet-lähteet

Henrik-tietokanta, kirjojen omistus Suomessa vuoteen 1809, <http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php>. Katsottu 2.1.2013.

Kirjallisuus

AIRAS, KAARLO

1931 *Kirkollista elämää ja hengellisiä liikkeitä Tornionjokilaakson alaosilla 1675–1809.* Diss. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 29. Helsinki.

ANDREASSON, HANS

2006 ”Kontinuitet och kontrast: Svenska Missionförbundet och det herrnhutiska väckelsearvet”. *Pietistisk herrnhutisk väckelsekultur i Norden: Föreläsningar vid Nordvecks konferens i Christiansfeld 25–27.8.2005.* Red. Sixten Ekstrand. Skrifter i praktisk teologi nr 49. Åbo: Åbo Akademi, 289–301.

BERNTSON, MARTIN

2012 ”Från medeltidens slutskede till enhetskyrkans begynnande upplösning (c:a 1470–1809)”. *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria.* Malmö: Artos, 93–238.

- BOREMAN, PER
- 1953 *Læstadianismen: Fenmoskandiens märkligaste väckelse och dess förhållande till kyrkan*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- BRÄNNSTRÖM, OLAUS
- 1962 *Den læstadianska själavårdstarditionen i Sverige under 1800-talet*. Diss. Bibliotheca theologiae practicae 13. Lund: Gleerups.
- GRÖNROOS, HENRIK
- 1996 *Boken i Finland: Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. Red. Ann-Charlotte Nyman. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 596. Helsingfors.
- HASSELBERG, C.J.E.
- 1919 *Norrländskt fromhetslif på sjuttonhundratalet*. Örn-sköldsvik: Ågrens boktryckeri.
- 1935 *Under Polstjärnan: Tornedalen och dess kyrkliga historia*. Uppsala: Lindblads förlag.
- HAVAS, VÄINÖ
- 1927 *Laestadiolaisuuden historia pääpiirteissään*. Oulu: Suomen lähetysseuran laestadiolainen haaraosasto.
- HEININEN, SIMO & HEIKKILÄ, MARKKU
- 1996 *Suomen kirkkohistoria*. Helsinki: Edita.
- HEINO, HARRI
- 1976 *Hyppyherätys – Länsi-Suomen rukoilevaisuuden synnyttäjät*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 99. Diss. Helsinki.
- HOLMGREN, JOHN
- 1948 *Norlandsläseriet: Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 19. Acta historico-ecclesiastica suecana. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- HUHTA, ILKKA
- 2012 ”Suomalaisen herätysliikejulkisuuden erityispiirteitä autonomian kauden alkupuolella”. *Teologinen Aikakauskirja* 117, 356–370.
- 2013 ”Herätysliikehistoria”. *Kristinuskon historian tutkimusalat ja metodit*. Toim. Jaakko Olavi Antila, Esko M. Laine ja Juha Meriläinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 226. Helsinki, 197–211.
- JARLERT, ANDERS
- 1997 *Läsarfolket – från gammalläseri till nyortodoxi: Förändringar i västsvensk kyrckoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet*. Västsvensk kultur och samhällsutveckling. Rapport nr 6. Humanistiska fakulteten. Göteborgs universitet: Göteborg.
- 2001 *Sveriges kyrkohistoria 6: Romantikens och liberalismens tid*. Stockholm: Verbum.
- JUVA, MIKKO
- 1955 ”Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)”. *Varsinais-Suomen historia VII*, 3–4. Turku: Varsinais-Suomen historiantutkimusyhdistys.
- KJELLBERG, KNUT
- 1994 *Folkväckelse i Sverige under 1800-talet: Uppkomst och genombrott*. Stockholm: Carlsson.
- LAINEN, ESKO M.
- 2006 ”Herätysliikkeet uskonnollisen yhtenäiskulttuurin murentajina? Huomioita jatkuvuudesta ja muutoksesta herätysliikehistoriassa”. *Kristinuskossa Suomessa: Karjalan teologisen seuran, Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran ja Joensuu yliopiston symposiumissa marraskuussa 2005 pidetyt esitelmät*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran julkaisuja 249. Helsinki, 135–149.
- LEINBERG, K. G.
- 1906 *Finlands territoriala församlingars namn, ålder, utbildning och utgrening*. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 7. Helsinki.
- LINDMARK, DANIEL
- 2007 ”Awakening Astray: Infectious Enthusiasm in 18th Century Sweden”. *Revival and Communication: Studies in the History of Scandinavian Revivals 1700–2000*. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 49. Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, 19–44.
- LOST, CHRISTINE
- 2007 *Das Leben als Lehrtext: Lebensläufe der Herrnhuter Brüdergemeine*. Herrnhut: Herrnhuter Verlag.
- MARTLING, C. H.
- 1970 ”Sverige: De inomkyrkliga väckelserörelserna under förra hälften av 1800-talet”. *Väckelse och kyrka i nordiskt perspektiv*. Köbenhavn: Gad, 155–183.
- METTELE, GISELA
- 2009 *Weltbürgertum oder Gottesreich: Die Herrnhuter Brüdergemeinde als globale Gemeinschaft 1727–1857*. Bürgertum Neue Folge. Studien zur Zivilgesellschaft 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

MIETTINEN, MARTTI E.

1942 *Lestadiolainen heräysliike 1: Perustajan aika*. Diss. Helsinki: Otava.

MURTORINNE, EINO

1992 *Suomen kirkon historia 3: Autonomian kausi 1809–1899*. Helsinki: WSOY.

2006 ”Valistuksesta herätysliikkeisiin”. *Kristinuskio Suomessa: Karjalan teologisen seuran, Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran ja Joensuun yliopiston symposiumissa marraskuussa 2005 pidetyt esitelmät*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 249. Helsinki, 119–134.

OBST, HELMUT

1972 *Der Berliner Beichtstuhlstreit: Die Kritik des Pietismus an der Beichtpraxis der lutherischen Orthodoxy*. Diss. Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 11. Witten: Historische Kommission zur Erforschung des Pietismus.

1975 ”Elemente atheistischer Anfechtung im pietistischen Bekehrungsprozeß”. *Pietismus und Neuzeit 2. Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Hrsg. Andreas Lindt und Klaus Deppermann. Bielefeld: Luther-Verlag.

PESCHKE, ERHARD

1964 *Studien zur Theologie August Hermann Franckes I*. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.

PEUCKERT, PAUL

2000 *Herrnhuter Wörterbuch: Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*. Herrnhut: Unitätsarchiv.

PLEIJEL, HILDING

1925 *Herrnhutismen i Sydsvrige*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.

1938 *Das Kirchenproblem der Brüdergemeind in Schweden: Eine kirchengeschichtliche Untersuchung*. Lunds Universitets årsskrift, N.F. Avd. 1. Bd 33. Nr 6. Lund.

1939 *Från fädernas fromhetsliv: Gestalter och strömningar*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.

RAITILÄ, PEKKA

1976 *Lestadiolaisuus 1860-luvulla: Leviäminen ja yhteisönmuodostus*. Diss. Loimaa: Akateeminen kustannusliike.

RANTATUPA, HEIKKI

1988 *Alatornion historia*. Tornio: Tornion kaupunki.

RITSCHL, ALBRECHT

1880–1886 *Geschichte des Pietismus 1–3*. Bonn: Marcus.

SANDEWALL, ALLAN

1952 *Separatismen i övre Norrland 1820–1855*. Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska Föreningen, II. Ny följd 4. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

SLUNGA, NILS

1993 ”Kirkko ja koulu – papisto ja kirkollinen elämä”. *Tornionlaakson historia II: 1600-luvulta vuoteen 1809*. [Haaparanta]: Tornionlaakson kuntien historiakirjatoimikunta, 280–303.

TALONEN, JOUKO

2010 ”Liisa Eerontytär vai Juho Uusikartano? Kiista rukoulevaisuuden synnystä 1976–1978”. *Teologinen Aikakauskirja* 115, 345–355.

TEIGELER, OTTO

2006 *Die Herrnhuter in Russland: Ziel, Umfang und Ertrag ihrer Aktivitäten*. Diss. Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 11: Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

TIILILÄ, OSMO

1961 *Rukoilevaisten kirjoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 270. Helsinki.

WACHENFELDT, PER VON

2011 *Nädens ordning: En studie av västsvensk pietism omkring 1730–1760*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.

WEJRYD, CECILIA

2012 ”Från enhetsamhälle till mångreligiöst samhälle (ca 1809 – ca 2000)”. *Kyrka i Sverige: Introduktion till svensk kyrkohistoria*. Malmö: Artos, 241–370.

WESSEL, CAROLA

2006 ”’Es ist also des Heilands sein Predigtstuhl so weit und groß als die ganze Welt’. Zinzendorfs Überlegungen zur Mission”. *Neue Aspekte der Zinzendorf-Forschung*. Arbeiten zur Geschichte des Pietismus 47. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 163–173.

ØSTTVEIT ELGVIN, LILLY-ANNE

2006 ”Herrnhutisk spiritualitet, ’vek og sentimental’?” *Pietistisk herrnhutisk väckelsekultur i Norden: Föreläsningar vid Nordvecks konferens i Christiansfeld 25–27.8.2005*. Red. Sixten Ekstrand. Skrifter i praktisk teologi nr 49. Åbo: Åbo Akademi, 89–112.